

Шевченко Світлана Миколаївна*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Київ, Україна*

E-mail: shevchenko_s_n@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0432-8893>

Scopus: 57225045332

Патріотичне виховання в школах України в період з 1991 до 2004 роки

У статті здійснено ґрунтовний аналіз процесу формування й розвитку системи патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти України у період 1991–2004 років. Розкрито соціально-політичні передумови актуалізації патріотичного компонента в освіті після здобуття Україною незалежності. Доведено, що патріотичне виховання стало важливим інструментом у процесі становлення національної ідентичності, громадянської свідомості й формування в школярів активної позиції щодо майбутнього держави. Визначено основні напрями реалізації патріотичного виховання в шкільній практиці: інтеграцію патріотичних цінностей у зміст предметів гуманітарного циклу, позакласну діяльність, краєзнавчу роботу, шкільні музеї, участь у громадських ініціативах.

Особливу увагу приділено аналізу навчальних програм, у яких простежується поступовий перехід від декларативності до системного підходу у вихованні учнів. Виявлено суттєві регіональні відмінності в підходах до інтерпретації національного минулого й форм виховної діяльності. У дослідженні наводяться приклади діяльності окремих шкіл Києва, Львова, Луцька, Донецька, Харкова, які демонструють практичні аспекти впровадження патріотичних програм. Окреслено значення історичної пам'яті як чинника, що формує світоглядні орієнтири учнів, сприяє усвідомленню спадкоємності поколінь і відповідальності за майбутнє держави. Матеріал базується на джерельних документах, державних концепціях, навчальних програмах і звітах органів освіти. У статті розглядається розвиток патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах України в період 1991–2004 років. Проаналізовано основні напрями, нормативно-правові акти, програмні документи й педагогічні підходи, що формували ідеологію та практику патріотичного виховання в умовах становлення незалежної держави. Зроблено акцент на ролі школи як інституту соціалізації й формування національної ідентичності молодого покоління.

Ключові слова: патріотичне виховання, шкільна освіта, історична пам'ять, регіональні особливості, громадянськість, національна ідентичність, навчальні програми, Україна.

Вступ. Після здобуття Україною незалежності в 1991 році національно-патріотичне виховання стало одним із ключових завдань у системі загальної середньої освіти. Перехід від радянської моделі освіти до національно-зорієнтованої системи вимагав переосмислення цінностей, ідеалів та освітньо-виховних орієнтирів. Формування в учнів почуття національної ідентичності, гідності, любові до рідної землі, шанобливого ставлення до державної символіки та історії стало основою нової виховної парадигми. «Проведення реформи освіти на національних і демократичних засадах у скрутних суспільно-політичних реаліях і в умовах війни з російським більшовизмом – є доцільним для формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей» (Березівська, 2004: 13).

Значення національно-патріотичного виховання полягає в його здатності консолідувати суспільство, зміцнювати міжпоколінні зв'язки, виховувати відповідальних громадян, які не лише усвідомлюють свою належність до українського народу, а й готові діяти на благо своєї держави. Це виховання формує не лише емоційно-почуттєву сферу дитини, а й раціональне осмислення належності до спільноти, готовність до активної громадянської позиції.

Вагомий внесок у розроблення теоретико-методологічних засад патріотичного виховання зробили відомі українські вчені: В. Кремінь, Л. Березівська, О. Сухомлинська, Н. Дічек та інші, які патріотизм розглядають як інтегративну моральну якість особистості, що базується на любові до Батьківщини, історичній пам'яті, активній громадянській позиції. У їхніх працях зазначається, що патріотичне

виховання має здійснюватися системно, міжпредметно, через формування цінностей і компетентностей. Цінними є статті О. Савченко, де схарактеризовано чотири періоди реформування змісту шкільної освіти в Україні впродовж 1991–2002 років і висвітлено історію створення тих чи інших нормативних документів (Савченко, 1998; 2002). І. Гончарук у роботах підкреслює, що формування патріотизму має базуватися на усвідомленні особистістю своєї належності до держави через глибоке знання історії, культури та національних традицій (Лисенко, 2008). Л. Лисенко акцентує увагу на розробленні програм патріотичного виховання для шкіл, що передбачають цілісну систему роботи з учнями через інтеграцію в навчальні предмети, гурткову роботу, шкільне самоврядування (Міністерство, 2009). С. Гончаренко вказує на ефективність музейної педагогіки у формуванні історичної пам'яті як складника патріотичного світогляду (Гончарук, 2007). Важливими є напрацювання МОН України, які з 1999 року систематично впроваджували нормативно-правову базу щодо національного виховання в школах (Гончаренко, 2005; Слободянюк, 2006).

У період 1991–2004 років започатковано низку ініціатив, спрямованих на впровадження патріотичних ідей у навчально-виховний процес, створено перші концепції громадянського виховання, організовано сотні регіональних програм і виховних заходів (Гончаренко, 2005; Лисенко, 2008; Міністерство, 2009). У цей час патріотичне виховання стало одним із пріоритетних напрямів державної освітньої політики України. Його завданням було формування в учнів національної самосвідомості, гідності, любові до Батьківщини та готовності до громадянської участі. Це відображено в таких нормативно-правових документах: Концепції середньої загальноосвітньої школи України, 1991; Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), 1993; Концепції державного стандарту загальної середньої освіти в Україні, 1996; Законі України «Про загальну середню освіту», 1999; Указі Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» від 27 квітня 1999 року № 456/99; Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 року № 1697; Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), 2001; Розпорядженні Президента України «Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді» від 15 серпня 2001 року № 173/2001-рп; Національній доктрині розвитку освіти, 2002; Концепції профільного навчання в старшій школі, 2003, 2009; Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, 2022 рік тощо. Ці документи забезпечили правову основу для формування концепцій виховання та змістовного наповнення навчально-виховної діяльності в школах.

Лариса Березівська, науковий доробок якої переважно присвячено тривалій боротьбі українського народу за свою державність і незалежність, зазначає: «В умовах деколонізації українського гуманітарного простору актуалізується звернення саме до біографій українських педагогів і освітньо-громадських діячів, які вболівали і самовіддано творили національну освіту, нову українську школу як ґрунт демократичної незалежної держави України» (Березівська, 2024: 15–16). Тому ми маємо сумлінно вивчати життя й спадщину тих педагогів, які все життя боролися за українську мову, культуру, українську ідентичність, наполягали на національно-патріотичному вихованні дітей і молоді, були справжніми патріотами своєї Батьківщини, національними борцями за незалежність України.

Історична пам'ять є одним із ключових чинників формування патріотичних почуттів у школярів. Через сприйняття історичних постатей, подій, символів формується національна ідентичність. Саме через засвоєння досвіду минулих поколінь, розуміння боротьби українського народу за незалежність, збереження традицій і героїчного наративу формується усвідомлення належності до нації. Історична пам'ять є моральним орієнтиром, який сприяє усвідомленню особистістю своєї ролі в історичному процесі та відповідальності перед суспільством.

У період 1991–2004 років в освітніх закладах України активно використовували елементи історико-культурної спадщини в патріотичному вихованні, а саме: організація зустрічей з ветеранами, упорядкування пам'яток, проведення акцій «Вахта пам'яті», музейна педагогіка. У школах створювали музеї визвольної боротьби, героїв УПА, жертв голодомору, що сприяло збереженню колективної пам'яті та формуванню ідентичності учнів (Гончарук, 2007; Колодій, 2007).

Науковці, зокрема О. Слободянюк та А. Колодій, наголошували, що без відновлення історичної правди й передачі її наступним поколінням неможливо виховати справжнього патріота (Колодій, 2007; Львівська, 2025). Історична пам'ять здатна об'єднати покоління навколо спільних ідеалів і цінностей, таких як воля, гідність, самопожертва. Це твердження підкреслює Наталія Дічек: «... в обставинах воєнного стану, що тягнеться в Україні вже третій рік, а точніше під час справжньої війни України проти сусіда-агресора, надзвичайно актуальним вважаємо звернення до ідейно-патріотично навантажених виховних пропозицій вчених української діаспори (вживаємо узагальнено щодо таких осередків у різних

країнах світу) щодо формування в сучасній молоді щодо головних завдань національно-патріотичного виховання» (Дічек, 2025: 162).

Мета та завдання дослідження – аналіз навчальних програм з патріотичного виховання; розкриття регіональних особливостей, які суттєво відрізнялися за змістом, структурою, методами подачі матеріалу й ідеологічною спрямованістю в школах України в 1991–2004 роках.

Матеріали та методи дослідження: аналіз історіографічних, історико-педагогічних та архівних джерел, джерел зазначеного періоду, порівняльних і методологічних досліджень показав певний контекст різноманітності підходів до національно-патріотичного виховання в закладах освіти України.

Результати дослідження. Розвиток патріотичного виховання в загальноосвітніх закладах України в 1991–2004 роках припав чи не на найважчий етап у вивченні школярами національно-патріотичного виховання. Початок 1990-х років пронизаний «радянщиною». Про це свідчать численні дописи й праці відомих науковців; програми шкіл, шкільні звіти; документи й архівні матеріали загальноосвітніх шкіл України.

За визначений період проаналізовано основні напрями, нормативно-правові акти, програмні документи й педагогічні підходи, що формували ідеологію та практику патріотичного виховання в умовах становлення незалежної держави. Зроблено акцент на ролі школи як інституту соціалізації й формування національної ідентичності молодого покоління. Так, розвиток незалежної України після 1991 року зумовив потребу у створенні нової системи виховання громадян, здатних усвідомлювати себе частиною українського народу, поважати історію та культуру своєї держави. У цих умовах патріотичне виховання набуло статусу одного з пріоритетів державної освітньої політики. Саме школа, як основна інституція формування світогляду дитини, була покликана стати осередком відродження патріотичних цінностей і національної ідентичності.

У 1990-х роках у системі освіти започатковано процес переосмислення змісту виховної діяльності. Ключовим документом стало Національне доктринальне положення про освіту (1993), яке визначало патріотизм однією з виховних домінант. Згодом у Концепції національного виховання школярів (1996) патріотичне виховання набуло цілісного світоглядного оформлення: воно мало ґрунтуватися на традиціях українського народу, ідеях соборності, державності й історичної пам'яті (Концепція, 1996). Але в шкільних програмах 1990-х років патріотичне виховання мало фрагментарний характер і реалізовувалося переважно через предмети «Історія України», «Українська література», «Основи правознавства». З 2002 року в освітніх документах з'являються більш структуровані підходи, прикладом чого є впровадження варіативного курсу «Ми – громадяни України» (Міністерство, 2002–2004; Навчальна, 2003). Незважаючи на малу кількість матеріалу патріотичного характеру, усе ж у шкільних програмах активно використовувалися заходи патріотичного характеру до Днів пам'яті жертв Голодомору, уроки мужності, тематичні виставки та експедиції «Пам'ять».

У 2002 році схвалено Державну програму патріотичного виховання громадян України на 2003–2005 років, яку у 2007 році оновлено на період до 2012 року. Ці документи визначали головні напрями діяльності навчальних закладів: формування національної свідомості, прищеплення любові до рідного краю, залучення до вивчення історії України, популяризацію державної символіки (Державна, 2007).

Відбувалося впровадження програм у навчальних закладах, а саме: у межах реалізації зазначених програм школи впроваджували різноманітні заходи та проекти, спрямовані на патріотичне виховання учнів. Наприклад, школи Києва (№32 ім. Шевченка, №135 з поглибленим вивченням історії) активно застосовували проєктно-дослідницьку діяльність учнів у патріотичному руслі, створювали шкільні музеї, проводили конкурси учнівських есе та відеопроєктів. У Луцьку ЗОШ №5 проводила щорічний фестиваль «Моя Україна», що став платформою для міжшкільного обміну патріотичним досвідом (Матеріали, 2004; Звіти, 2004).

У загальноосвітніх школах I–III ступенів № 3 Сміла та № 2 Шпола Черкаської обл. впроваджено факультативні курси «Громадянознавство», «Основи демократії», «Вчимося демократії», «Моя громадянська свідомість». Вони сприяли формуванню в школярів громадянської позиції, розуміння основ демократичного суспільства (Освіта, 2007). У навчально-виховному комплексі № 33 (Дніпро (Дніпропетровськ)) діяла шкільна програма «Ми – українці», що передбачала тематичні заходи до державних свят, екскурсії визначними місцями України, створення куточків патріота, музейних кімнат. Програма інтегрована в загальну виховну систему закладу (Волкова, 2008).

У ліцєях м. Львова активно впроваджувалися інтегровані курси «Історія рідного краю», «Основи християнської етики», «Львовознавство». Зокрема, Львівський академічний ліцей при ЛНУ ім. І. Франка у співпраці з кафедрою українознавства провадив щорічні проєкти «Звитязці України», «Пам'ять роду – пам'ять народу» (Колодій, 2007).

У школах Харкова, зокрема в ЗОШ № 134 та ліцеї «Право», запроваджували факультативи правового спрямування, конкурси учнівських есе на тему «Я – громадянин України», організовували шкільні конференції «Україна: історія і сучасність». Регіональна програма «Патріот Харківщини» (2006) стала одним із перших прикладів комплексного підходу до виховання (Слободянюк, 2009). Крім того, у школах активно проводилися позакласні заходи, такі як участь у Всеукраїнській дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура»), організація шкільних музеїв, проведення тематичних виховних годин, екскурсій до історичних місць тощо. Ці заходи сприяли поглибленню знань учнів про історію та культуру України, формуванню почуття гордості за свою Батьківщину.

У навчальних закладах застосовували такі методи навчання: тематичні класні години: «Мій прапор – моя гордість», участь у всеукраїнських конкурсах: «Об'єднаймося ж, брати мої!», залучення шкільних бібліотек до формування національно-патріотичної свідомості; створення й розвиток шкільних музеїв бойової слави, козацької доби, визвольної боротьби УПА.

Позитивними результатами були такі: зростання інтересу учнів до історії України; підвищення рівня національної ідентичності; активізація молодіжного руху на локальному рівні. Також були проблеми: нерівномірне фінансування шкільних програм; брак підготовлених кадрів із національного виховання; низький рівень методичної підтримки в окремих регіонах.

Розглядаючи навчальні програми в цей період і порівнюючи їх, робимо висновок, що вони охоплювали кілька етапів еволюції навчальних програм з патріотичного виховання, які відрізнялися за змістом, структурою, методами подачі матеріалу й ідеологічною спрямованістю. З 1991 по 1996 роки патріотичне виховання не мало чіткої нормативної основи. Більшість навчальних закладів самостійно ініціювали заходи, ґрунтуючись на загальних національних ідеях. Так, у Львівській академічній гімназії створено перші краєзнавчі гуртки з вивчення історії визвольного руху (Загородня, 2024). У Луцькій гімназії № 14 діяли пошукові загони «Пам'ять» (Колодій, 2007).

У 1997–2001 роки з'явилися перші нормативні документи, зокрема «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000) (Зубалій, 2007), яка офіційно ввела поняття патріотичного виховання як ключового складника громадянської освіти. Наприклад, у Сумській загальноосвітній школі № 12 було запроваджено курс «Я – громадянин України», що містив блоки про національні символи й історичну спадщину (Колодій, 2007). У Київській спеціалізованій школі № 196 ім. А. Малишка реалізовувалася програма «Школа патріота», яка включала тренінги, круглі столи, поїздки місцями слави (Волкова, 2008).

2002–2009 роки відзначилися появою Національної програми патріотичного виховання (1999, актуалізована в 2007), активним розробленням спеціальних курсів і методичних рекомендацій (Гончаренко, 2005).

У Харківському навчально-виховному комплексі № 45 діяла програма «Юний патріот», що передбачала проведення тижнів національної символіки, конкурсів плакатів, написання есе (Колодій, 2007). У Миколаївській загальноосвітній школі № 3 з поглибленим вивченням історії було запроваджено інтегрований курс «Громадянська освіта» зі спеціальним модулем «Патріотизм як цінність» (Колодій, 2007).

У порівняльній таблиці показано основні відмінності навчальних програм з патріотичного виховання за 1991–2004 роки (таблиця 1).

Таблиця 1

Основні відмінності навчальних програм з патріотичного виховання за 1991–2004 роки

Ознака	1991–1996	1997–2001	2002–2004
Нормативна база	Відсутня, неструктурована	Концепції, накази МОН	Програми МОН, національні програми
Основний зміст	Загальноісторичні теми	Громадянські, історичні, правові	Історична пам'ять, громадянство
Форми роботи	Класні години, гуртки	Інтеграція в уроки, факультативи	Позакласна діяльність, програми
Ідеологічне підґрунтя	Декларативне, пострадянське	Державотворче, ціннісне	Ідентичність, самосвідомість

Обговорення результатів. Визначено, що в різних регіонах України реалізація програм патріотичного виховання мала відмінності, зумовлені як історичним, так і соціокультурним контекстом. Наприклад, у Львівській області широко впроваджувалися форми роботи з вшанування героїв ОУН–УПА, зокрема в школах № 28, 51, 62 м. Львова. У Донецькій області, навпаки, акцент робився на історії Великої Вітчизняної війни, прикладом є Донецький ліцей № 99 і школи м. Горлівки (Освітнянські, 2007).

Аналіз програм показав, що існували регіональні особливості навчальних програм з патріотичного виховання, а саме:

1. Західні області (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська): орієнтація на героїку УПА, національно-визвольний рух, створення музеїв і вшанування історичних постатей (наприклад, у Львівській СШ № 28 діяла шкільна експозиція «Пам'ятай героїв») (Загородня, 2024).

2. Центральна Україна (Київ, Черкаси, Полтава): акцент робився на формування громадянських чеснот, правову обізнаність (школи Києва використовували модельні програми «Школа громадянина») (Волкова, 2008).

3. Південні та східні області (Одеса, Харків, Дніпро, Луганськ): спочатку проявлялася інерція радянських моделей виховання, поступово впроваджувалися локальні ініціативи, зокрема в школах м. Одеси з 2004 року введено цикл заходів «Я – патріот України» (Колодій, 2007). У Донецьку проводили конкурси патріотичної поезії (Концепція, 1996).

Аналіз упровадження програм патріотичного виховання в школах України в 1991–2004 роки свідчить про певні досягнення, а саме: підвищення рівня національної свідомості учнів; формування активної громадянської позиції; зростання інтересу до історії та культури України. Однак існували й певні проблеми: недостатнє методичне забезпечення педагогів; обмежене фінансування заходів патріотичного виховання; відсутність системного підходу до реалізації програм у деяких навчальних закладах. Для підвищення ефективності патріотичного виховання необхідно було надати належне методичне та матеріальне забезпечення, підвищити кваліфікацію педагогів, а також розробити єдину концепцію патріотичного виховання, яка враховувала б сучасні виклики й потреби суспільства.

Серед методичного забезпечення існували й різні виховні засоби, форми та виховні методи. Основні форми й методи патріотичного виховання в школах – це цілісний процес, який у шкільному просторі реалізовувався через такі напрями:

- навчальний компонент – інтеграція патріотичних цінностей у зміст навчальних дисциплін, зокрема історії, літератури, географії України;
- позакласна діяльність – організація тематичних заходів (Днів захисника Вітчизни, Днів пам'яті жертв Голодомору, Днів вишиванки тощо);
- туристсько-краєзнавча робота, зокрема через мережу шкільних краєзнавчих гуртків і походів;
- співпраця з ветеранськими організаціями, музеями, козацькими об'єднаннями.

Як зазначає О. Коркішко, одним із дієвих підходів було створення виховних систем на рівні класного колективу з акцентом на патріотизм, що давало змогу сформувати єдність навчального й виховного процесів (Коркішко, 2007). «Ідентичність школи, учитель трактується не тільки як життєво важлива частина розвитку – професійний і самостійний, а і як складний проект, який не має статусу обмеження» (Dichek, Antonets, Shevchenko, 2021: 214). Отже, у 1991–2004 роки в змісті патріотичного виховання відбулося поступове переосмислення героїчного пантеону: у навчальні програми введено теми про визвольні змагання 1917–1921 років, діяльність УПА, постаті Івана Мазепи, Степана Бандери, Євгена Коновальця. Водночас, як зазначає І. Білоцерківець, військово-патріотичне виховання не втратило актуальності, однак зазнало модернізації відповідно до нової української ідеології (Білоцерківець, 2014). Зростала увага до формування поваги до державних символів, знання історії місцевої громади, традицій рідного краю. Значну роль відігравали шкільні музеї, «живі уроки історії», патріотичні акції та історичне минуле видатних вчених України. Таким чином, визначено, що спадщина минулих поколінь є вагомим джерелом та основою національної освіти. В освітньому закладі як в осередку становлення громадянина-патріота України педагоги наполегливо й самовіддано мають навчати й виховувати молоде покоління патріотами незалежної, демократичної держави, сприяти єднанню українського народу та встановленню миру й злагоди в суспільстві (Загородня, 2024). Освіта, основана на національній ідеї, має прищепити такі якості, завдяки яким і постане людина-громадянин, котра дбає про національну безпеку, підвищення суспільного добробуту. Актуальною для України є підготовка молоді до життя в системі демократичних відносин. Власне культура демократичного мислення, поведінки та практики спирається на демократичні й духовні цінності (Шевченко, 2024: 989).

Визначальні вектори для подальших змін у змісті освіти задекларувала Національна доктрина розвитку освіти (затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року). У доктрині окреслено стратегію й основні напрями розвитку освіти в Україні в першій чверті XXI століття (Про Національну, 2002). Провідними в освіті та її змісті проголошено передусім гуманістичний і національний принципи. Національна доктрина мала забезпечити перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти (Березівська, 2024: 13).

Незважаючи на формування нормативної бази, упровадження патріотичного виховання супроводжувалося труднощами, що пов'язано зі слабкою підготовкою вчителів до роботи з новими

виховними ідеями; недостатнім методичним забезпеченням; політизацією історичних тем і відсутністю єдиної ідеологічної позиції; впливом пострадянських виховних стереотипів. Окремі дослідники (наприклад, М. Зубалій) підкреслюють, що впровадження нових підходів нерідко здійснювалося декларативно, без належної фахової підтримки (Зубалій, 2007). Україна, як незалежна держава з європейським вектором розвитку та орієнтації на європейські цінності, незважаючи на війну й економічні труднощі, викликані цим, продовжує рухатися до впровадження європейських освітніх стандартів, співпраці в рамках різноманітних освітніх проєктів, розвитку сучасної освіти програми для потреб європейського ринку (Makarov, Ovsiankina, Tokueva, Shevchenko, 2023: 134). Отже, патріотичне виховання в школах України у 1991–2004 роках пройшло еволюційний шлях від декларативних ініціатив до системної державної політики. Виховання почуття любові до Батьківщини, поваги до її історії, мови, культури та героїв стало важливим складником освітнього процесу. Значну роль у цьому процесі відіграла історична пам'ять, що виступила морально-етичним стрижнем виховної діяльності. Доведено, що в 1991–2004 роки патріотичне виховання в школах України зазнало еволюції: від декларативності й фрагментарності до системного й цілеспрямованого впровадження програм (Міністерство, 2009). З'ясовано, що важливими інструментами в цьому процесі стали навчальні дисципліни гуманітарного циклу, позакласні форми роботи та краєзнавча діяльність. Визначено, що регіональні особливості значною мірою впливали на зміст і форми реалізації патріотичного виховання. Історична пам'ять була фундаментом у формуванні національної свідомості, цінностей, громадянської позиції школярів.

Висновки. Таким чином, цей період став етапом становлення й формування засад патріотичного виховання в українській школі. Попри складнощі трансформації освітнього середовища, закладено ідеологічні, методичні й організаційні основи патріотичного виховання, які в подальшому стали фундаментом для сучасної освітньої політики. На тлі викликів державності школа зберегла роль важливого інструмента формування громадянської самосвідомості й національної ідентичності. Зміст програм, методи та форми роботи мали значні регіональні відмінності, проте всі вони спрямовувалися на формування громадянина-патріота. Результати діяльності шкіл цього періоду стали фундаментом для подальшого розвитку громадянської освіти й національного виховання в умовах нових суспільно-політичних викликів.

Перспективи подальших досліджень і наукових розвідок розкривають шляхи до актуальних проблем з навчання різноманітними засобами національно-патріотичного виховання в закладах середньої освіти, зокрема активніше подавати молоді історично-патріотичні приклади минулого українських учених, педагогів, науковців у проєктуванні творчої моделі реалізації основних напрямів цілої системи національно-виховних заходів.

Література

Dichek N.P., Antonets N.B., Shevchenko S.M., Kopotun I.M., Pohribna D.V. Implementation of the Cross-Cultural Approach in the Modern School. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*. 2021. № 4 (20). P. 210–244. <https://doi.org/10.26803/ijlter.20.4.12>. URL: <http://ijlter.org/index.php/ijlter/article/view/3625>.

Makarov Z., Ovsiankina L., Tokueva N., Shevchenko S., Zagorodnya A., Tadeush O. The Management of Innovation Processes in Higher Education Institutions of Ukraine on the Way to the Formation and Development of the European Knowledge Market. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2023. V. 15, № 4. С. 132–158. <https://doi.org/10.18662/rrem/15.4/785>. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/rrem/article/view/6360>.

Березівська Л. Концептуальні засади реформування змісту загальної середньої освіти в Україні (1991–2017): історико-джерелознавчий аспект. *Науково-педагогічні студії*. 2024. № 6 (6). P. 9–25. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2022-6-9-25>. URL: <https://dnrb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/33>.

Березівська Л. Педагогічна біографіка доби Української революції (1917–1921) як підґрунтя і джерело національно-патріотичного виховання дітей і молоді: діалог поколінь. *Науково-педагогічні студії*. 2024. № 8. P. 11–28. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2028-8-11-28>. URL: <https://dnrb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/129/121>.

Білоцерківець І.П. Українське військово-патріотичне виховання: витоки і становлення. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2014. Вип. 18. Кн. 1. С. 487–490.

Відділ освіти Донецької міської ради. Підсумки конкурсів з патріотичного виховання. 2008. URL: <https://donetsk-osvita.gov.ua/>.

Волкова Н. Виховання патріотизму учнів засобами шкільних традицій. Дніпро, 2008.

Гончаренко С. Участь шкільних музеїв у збереженні історичної пам'яті. *Історія в школі*. 2005. № 2. С. 24–29.

Гончарук І. Виховання громадянина-патріота в контексті національної ідеї. *Рідна школа*. 2007. № 1. С. 5–9.

Державна програма патріотичного виховання громадян України на 2007–2012 роки. *Освіта України*. 2007. № 14.

Дічек Н.П. Характеристичні моделі українця-патріота-державника. Наука та освіта в умовах викликів сьогодення : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (Чернігів, 25 лютого 2025). Research Europe, 2025. С. 162–166. URL: <https://researcheurope.org/wp-content/uploads/2025/04/re-25.02.2025.pdf>.

Загородня А. Роль соціально-антропологічного чинника у процесі актуалізації питання національної самоідентифікації та самосвідомості народу в творчій спадщині мислителів української діаспори. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 5 (33). С. 621–630. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5\(33\)-621-630](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)-621-630).

Звіти київських загальноосвітніх навчальних закладів. Архів МОН України 2004 р.

Зубалій М.Д. Становлення і розвиток поняття «військово-патріотичне виховання» у педагогічній літературі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2007. № 1 (10). С. 219–228.

Колодій А. Історична пам'ять як компонент громадянської ідентичності. *Наукові записки*. 2007. Т. 71. С. 112–117.

Колодій А. Національно-патріотичне виховання школярів: досвід Львівщини. *Освіта і управління*. 2007. № 3. С. 53–57.

Концепція національного виховання школярів. Київ : ІЗМН, 1996.

Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Київ, 2000.

Коркішко О.Г. Патріотичне виховання: досвід сучасної школи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. № 36. С. 73–75.

Лисенко Л. Програми патріотичного виховання школярів у загальноосвітніх закладах Києва. *Освіта і управління*. 2008. № 4. С. 38–44.

Львівська академічна гімназія при ЛНУ ім. І. Франка. 2025. URL: <https://lag.lviv.ua/>.

Матеріали з досвіду роботи шкіл Сумської, Волинської та Миколаївської областей. *Виховна робота в школі*. 2007. № 10. С. 12–19.

Матеріали Луцького управління освіти (2004–2008 рр.).

Про посилення роботи з національно-патріотичного виховання учнівської молоді : Лист від 25.02.2009 р. № 1/9-116 Міністерства освіти і науки України. 2009.

Програма виховної роботи на 2002–2004 рр. / Міністерство освіти і науки України.

Навчальна програма «Ми – громадяни України». Київ : ІЗМН, 2003.

Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-p>.

Освіта.уа. Про громадянську освіту в школі. 2007. URL: https://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/44204/.

Освітня вісники Донецької ОДА, 2005–2007 рр.

Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347/2002. *Освіта України*. 2002. 23 квіт. (33). С. 4–6.

Програма патріотичного виховання громадян України. Київ : МОН, 2003.

Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді : Розпорядження Президента України від 15 серпня 2001 р. № 173/2001-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/173/2001-rp>.

Савченко О.Я. Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні, 1992–2002 рр.* : збірник наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія пед. наук України. Харків : ОВС, 2002. Ч. 1. С. 210–227.

Савченко О.Я. Основні напрями реформування шкільної освіти. *Шлях освіти*. 1998. № 1. С. 2–6.

Слободянюк О. Національна пам'ять як чинник формування патріотизму школярів. *Історія України*. 2006. № 6. С. 18–21.

Слободянюк О. Формування патріотизму учнів у контексті регіональної освітньої політики. *Педагогічні науки*. 2009. № 1. С. 89–93.

Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян : Указ Президента України від 27 квітня 1999 р. № 456/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456/99>.

Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян : Указ Президента України від 27 квітня 1999 р. № 456/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456/99>.

Харківський навчально-виховний комплекс № 45. Офіційний сайт. URL: <https://school45.edu.kh.ua/>.

Шевченко С. Пріоритети сучасної освіти як предмет філософсько-освітньої рефлексії. *Наука і техніка сьогодні*. 2014. № 5(33). С. 987–996. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5\(33\)](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)). <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/issue/archive>.

Patriotic education in Ukrainian schools in the period 1991–2009

Shevchenko Svitlana

PhD in Pedagogy (Candidate of Pedagogical Sciences), Senior Research Fellow, Senior Research Fellow at the Department of History and Philosophy of Education, Institute of Pedagogy National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

The article provides a thorough analysis of the process of formation and development of the system of patriotic education in secondary education institutions of Ukraine in the period 1991–2009. The socio-political prerequisites for the actualization of the patriotic component in education after Ukraine gained independence are revealed. It is proven that patriotic education has become an important tool in the process of forming national identity, civic consciousness and forming an active position among schoolchildren regarding the future of the state. The main directions of implementation of patriotic education in school practice are determined: integration of patriotic values into the content of subjects of the humanitarian cycle, extracurricular activities, local history work, school museums, and participation in public initiatives.

Particular attention is paid to the analysis of curricula, which trace a gradual transition from declarative to a systematic approach to educating students. Significant regional differences in approaches to interpreting the national past and forms of educational activity are revealed. The study provides examples of the activities of individual schools in Kyiv, Lviv, Lutsk, Donetsk, and Kharkiv, which demonstrate practical aspects of implementing patriotic programs. The importance of historical memory as a factor that shapes students' worldviews and contributes to the awareness of the continuity of generations and responsibility for the future of the state is outlined. The material is based on source documents, state concepts, curricula and reports of educational institutions. The article examines the development of patriotic education in general education institutions of Ukraine from 1991 to 2009. The main directions, regulatory legal acts, program documents and pedagogical approaches that shaped the ideology and practice of patriotic education in the conditions of the formation of an independent state are analyzed. The emphasis is placed on the role of the school as an institution of socialization and the formation of the national identity of the younger generation.

Keywords: patriotic education, school education, historical memory, regional diversity, civic responsibility, national identity, curricula, Ukraine.

References

- Dichek, N.P., Antonets, N.B., Shevchenko, S.M., Kopotun, I.M., & Pohribna, D.V. (2021). Implementation of the Cross-Cultural Approach in the Modern School. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*. 4 (20). 210–244. <https://doi.org/10.26803/ijlter.20.4.12> <http://ijlter.org/index.php/ijlter/article/view/3625> Retrieved from: <http://ijlter.org/index.php/ijlter/issue/view/94>.
- Makarov, Z., Ovsiankina, L., Tokuieva, N., Shevchenko, S., Zagorodnya, A., & Tadeush, O. (2023). The Management of Innovation Processes in Higher Education Institutions of Ukraine on the Way to the Formation and Development of the European Knowledge Market. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 15, 4, 132–158 p. <https://doi.org/10.18662/rrem/15.4/785> [in English].
- Berezivska, L. (2024). Konceptual'ni zasady reformuvannya zmistu zagal'noyi seredn'oyi osvity v Ukrayini (1991–2017): istoriko-dzhereloznavchyj aspekt [Conceptual principles of reforming the content of general secondary education in Ukraine (1991–2017): historical and source-based aspect]. *Naukovo-pedagogichni studiyi – Scientific and pedagogical studios*, 6(6), 9–25. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2022-6-9-25> Retrieved from <https://dnpp.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/33> [in Ukrainian].
- Berezivska, L. (2024). Pedagogichna biografiya doby Ukrayins'koyi revolyuciyi (1917–1921) yak pidg'runtya i dzherelo nacional'no-patriotychnogo vyxovannya ditej i molodi: dialog pokolin [Pedagogical biography of the era of the Ukrainian Revolution (1917–1921) as a basis and source of national-patriotic

education of children and youth: a dialogue of generations.]. *Naukovo-pedagogichni studiyi – Scientific and pedagogical studios*, (8), 11–28. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2028-8-11-28>. Retrieved from: <https://dnppb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/129/121> [in Ukrainian].

Bilotserkivets, I.P. (2014). Ukrainske viiskovo-patriotychne vykhovannia: vytohy i stanovlennia [Ukrainian military-patriotic education: origins and development]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of raising children and students*. 18, 1. 487–490 p. [in Ukrainian].

Viddil osvity Donetskoi miskoi rady. Pidsumky konkursiv z patriotychnoho vykhovannia (2008) [in Ukrainian]. Retrieved from: <https://donetsk-osvita.gov.ua/>.

Volkova, N. (2008). Vykhovannia patriotyzmu uchniv zasobamy shkilnykh tradytsii [Fostering patriotism in students through school traditions]. Dnipro [in Ukrainian].

Honcharenko, S. (2005). Uchast shkilnykh muzeiv u zberezheni istorichnoi pamiaty [The participation of school museums in preserving historical memory]. *Istoriia v shkoli – History at school*. 2. 24–29 p. [in Ukrainian].

Honcharuk, I. (2007). Vykhovannia hromadianyna-patriota v konteksti natsionalnoi idei [Raising a patriotic citizen in the context of the national idea]. *Ridna shkola – Native school*. 1. 5–9 p. [in Ukrainian].

Derzhavna prohrama patriotychnoho vykhovannia hromadian Ukrainy na 2007–2012 roky [State Program of Patriotic Education of Citizens of Ukraine for 2007–2012]. (2007). *Osvita Ukrainy – Education of Ukraine*. 14 [in Ukrainian].

Dichek, N.P. (2025). Kharakterystychni modeli ukraintsia-patriota-derzhavnyka [Characteristic models of a Ukrainian patriot-statesman]. II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Nauka ta osvita v umovakh vykykiv sohodennia»: materialy / Mizhnarodnyi humanitarnyi doslidnytskyi tsentr (Chernihiv, 25 liutoho 2025) – II International Scientific and Practical Conference «Science and Education in the Face of Today's Challenges»: mater. / International Humanitarian Research Center (Chernihiv, February 25, 2025). Research Europe. 162–166. Retrieved from: <https://researcheurope.org/wp-content/uploads/2025/04/re-25.02.2025.pdf> [in Ukrainian].

Zagorodnya, A. (2024). Rol' social'no-antropologichnogo chy'nny'ka u procesi aktualizatsiyi py'tannya nacional'noyi samoidentyfikatsiyi ta samosvidomosti narodu v tvorchij spadshhy'ni my'sly'teliv ukraiyins'koyi diaspori' [The role of the socio-anthropological factor in the process of actualizing the issue of national self-identification and self-consciousness of the people in the creative heritage of thinkers of the Ukrainian diaspora]. *Nauka i tekhnika s'ogodni – Science and technology today*. 5(33). 621–630. Available at: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5\(33\)-621-630](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)-621-630) [in Ukrainian].

Zubalii, M.D. (2007). Stanovlennia i rozvytok poniattia «viiskovo-patriotychne vykhovannia» u pedahohichnii literaturi [Formation and development of the concept of «military-patriotic education» in pedagogical literature]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of educating children and students*. 1(10). 219–228 p. [in Ukrainian].

Zvity kyivskykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv, arkhiv MON Ukrainy 2004 r. Reports of Kyiv general educational institutions, archive of the Ministry of Education and Science of Ukraine, 2004 [in Ukrainian].

Kolodii, A. (2007). Istorychna pamiat yak komponent hromadianskoi identychnosti [Historical memory as a component of civic identity]. *Naukovi zapysky – Scientific notes*. 71. 112–117 p. [in Ukrainian].

Kolodii, A. (2007). Natsionalno-patriotychne vykhovannia shkolariv: dosvid Lvivshchyny [National-patriotic education of schoolchildren: the experience of Lviv region]. *Osvita i upravlinnia – Education and management*. 3. 53–57 p. [in Ukrainian].

Kontseptsiiia natsionalnoho vykhovannia shkolariv [The Concept of National Education of Schoolchildren.]. (1996). Kyiv: IZMN [in Ukrainian].

Kontseptsiiia hromadianskoho vykhovannia osobystosti v umovakh rozvytku ukrainskoi derzhavnosti [The concept of civic education of the individual in the conditions of the development of Ukrainian statehood.]. (2000). Kyiv [in Ukrainian].

Korkishko, O.H. (2007). Patriotychne vykhovannia: dosvid suchasnoi shkoly [Patriotic education: experience of modern school]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka – Bulletin of the Ivan Franko State University of Zhytomyr*. 36. 73–75 p. [in Ukrainian].

Lysenko, L. (2008). Prohramy patriotychnoho vykhovannia shkolariv u zahalnoosvitnikh zakladakh Kyieva [Programs of patriotic education of schoolchildren in secondary educational institutions of Kyiv]. *Osvita i upravlinnia – Education and Management*. 4. 38–44 p. [in Ukrainian].

Lvivska akademichna himnaziia pry LNU im. I. Franka [Lviv Academic Gymnasium at the I. Franko National University of Lviv]. [Elektronnyi resurs]. (2025). Retrieved from: <https://lag.lviv.ua/> [in Ukrainian].

Materialy z dosvidu roboty shkil Sumskoi, Volynskoi ta Mykolaivskoi oblastei [Materials from the experience of schools in Sumy, Volyn and Mykolaiv regions]. (2007). *Vykhovna robota v shkoli – Educational work at school*. 10. 12–19 p. [in Ukrainian].

Materialy Luts'koho upravlinnia osvity (2004–2008) rr. [Materials of the Lutsk Department of Education (2004–2008)] [in Ukrainian].

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Lyst № 1/9-116 vid 25.02.2009 r. «Pro posylennia roboty z natsionalno-patriotichnoho vykhovannia uchnivskoi molodi» [Ministry of Education and Science of Ukraine. Letter № 1/9-116 dated February 25, 2009. «On strengthening the work on national-patriotic education of schoolchildren»]. (2009) [in Ukrainian].

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [Ministry of Education and Science of Ukraine]. *Prohrama vykhovnoi roboty na 2002–2004 rr. – Educational Work Program for 2002–2004* [in Ukrainian].

Navchalna prohrama «My – hromadiany Ukrainy» [Educational program «We are citizens of Ukraine»]. (2003). Kyiv: IZMN [in Ukrainian].

Natsionalna prohrama patriotichnoho vykhovannia hromadian, formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia, rozvytku dukhovnosti ta zmitsnennia moralnykh zasad suspilstva, zatverdzhena postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 veresnia 1999 r. № 1697 [The National Program for Patriotic Education of Citizens, Formation of a Healthy Lifestyle, Development of Spirituality, and Strengthening of the Moral Principles of Society, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 15, 1999 № 1697]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-p> [in Ukrainian].

Osvita.ua. [Osvita.ua]. (2007). *Pro hromadiansku osvitu v shkoli – About civic education at school*. Retrieved from: https://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/44204/ [in Ukrainian].

Osvitianski visnyky Donets'koi ODA, 2005–2007. [Educational Bulletins of the Donetsk Regional State Administration, 2005–2007] [in Ukrainian].

Pro Natsionalnu doktrynu rozvytku osvity (2002). Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17 kvitnia 2002. 347/2002. Osvita Ukrainy, 33, 4–6 [in Ukrainian].

Prohrama patriotichnoho vykhovannia hromadian Ukrainy [Program of patriotic education of citizens of Ukraine]. (2003) [in Ukrainian].

Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy «Pro zakhody shchodo podalshoho vdoskonalennia systemy patriotichnoho vykhovannia molodi» vid 15 serpnia 2001. 173/2001-rp. [Decree of the President of Ukraine «On measures to further improve the system of patriotic education of youth» dated August 15, 2001. 173/2001-rp.]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/173/2001-pn> [in Ukrainian].

Savchenko, O.Ya. (2002). Etapy reformuvannia zmistu shkilnoi osvity v Ukraini za roky nezalezhnosti. *Rozvytok pedahohichnoi i psykhologichnoi nauk v Ukraini, 1992–2002 rr. : zbirnyk naukovykh prats do 10-richchia APN Ukrainy (Part 1, pp. 210–227)*. Kharkiv: OVS [in Ukrainian].

Savchenko, O.Ya. (1998). Osnovni napriamy reformuvannia shkilnoi osvity. *Shliakh osvity*, 1, 2–6 [in Ukrainian].

Slobodianiuk, O. Natsionalna pamiat yak chynnyk formuvannia patriotyzmu shkoliariv [Slobodyanyuk O. National memory as a factor in the formation of patriotism among schoolchildren]. (2006). *Istoriia Ukrainy – History of Ukraine*. 6. 18–21 p. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, O. Formuvannia patriotyzmu uchniv u konteksti rehionalnoi osvitnoi polityky [Formation of students' patriotism in the context of regional educational policy]. 2009. *Pedahohichni nauky – Pedagogical Sciences*. 1. 89–93 p. [in Ukrainian].

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro zakhody shchodo rozvytku dukhovnosti, zakhystu morali ta formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia hromadian» vid 27 kvitnia 1999. 456/99 [Decree of the President of Ukraine «On measures to develop spirituality, protect morality and form a healthy lifestyle of citizens» dated April 27, 1999. 456/99]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456/99> [in Ukrainian].

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro zakhody shchodo rozvytku dukhovnosti, zakhystu morali ta formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia hromadian» vid 27 kvitnia 1999. 456/99 [Decree of the President of Ukraine «On measures to develop spirituality, protect morality and form a healthy lifestyle of citizens» dated April 27, 1999. 456/99]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456/99>.

Kharkivskiy navchalno-vykhovnyi kompleks № 45. [Kharkiv Educational Complex. 45]. *Ofitsiynyi sait – Official website*. Availab leat: <https://school45.edu.kh.ua/> [in Ukrainian].

Shevchenko, S. (2024). Priorytety suchasnoi osvity yak predmet filosofsko-osvitnoi refleksii [Priorities of modern education as a subject of philosophical and educational reflection]. *Nauka i tekhnika sohodni – Science and technology today*. 5(33). 987–996. Retrieved from: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5\(33\)](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)) <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/issue/archive> [in Ukrainian].

Received: June 27, 2025
Accepted: September 02, 2025
Published: October 21, 2025